

Velkey György László

**Az „irodalmi öntudat” szerkezete és változásai az 1960-as
években**

Doktori (PhD) értekezés

tézisek

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
A Doktori Iskola vezetője: Dr. Hargittay Emil

Témavezetők: Dr. Bazsányi Sándor és Dr. Hidas Zoltán

1. a kutatás előzményei, problémafelvetés

Jelen dolgozat az 1960-as évek magyar irodalmát vizsgálja. A vizsgálat középpontjában az irodalomról szóló diskurzus áll. A magyar irodalomértelmezés – amelybe az angolszász kritika értelmében jelen vizsgálódás során beleértjük az irodalomtörténeti, irodalomtudományos és kritikai teljesítményeket – a 20. század második felében három olvasási mód dialektikus egymásra következését mutatja. A korábbi évtizedek marxista monopóliumának externalista irodalomértelmezését a tiszta irodalomba vetett hit és az internalista olvasási mód követte, a legutolsó időben azonban a kultúratudományos fordulat jegyében egyre nagyobb teret nyernek azok az értelmezői teljesítmények, amelyek az alkotások, szerzők, irányzatok vagy műfajok – tehát a tágan értett irodalmi mű – kontextusát helyezik a figyelem középpontjába. Vizsgálódásunk a marxista monopólium érvényvesztésének és az internalista olvasási mód kiépülésének időszakára irányul.

Kutatásunk elméleti-fogalmi alapját a Pierre Bourdieu mezőfogalma, valamint a Niklas Luhmann által kidolgozott művészetautonómia-értelmezés adja. Az irodalmi autonómia fogalmát a dolgozatban nem a heteronómia ellenfogalmaként értelmezzük, hanem olyan beállítódásként, amely a mindenkori értelmezői diskurzusban bontakozik ki, és nem kizárólag az irodalomtörténeti egységhez tartozó belső sajátosság, hanem az értelmező önreferenciális diszpozíciója által is meghatározott minőség. Ezt nevezzük a dolgozatban az autonómia másodlagos értelmének, amely

egyszerre tartozik a műhöz és az értelmezéshez, másként fogalmazva: mű és értelmező dialógusában képződik meg. Az autonómia fogalma ebben az értelemben azt fejezi ki, hogy az adott értelmezői tevékenység számára önérvényű, önmagából magyarázható, önmagában megérthető jelenségnek tekinthető-e az irodalmi műalkotás. Bourdieu mezőfogalma éppen arra szolgál, hogy a foucault-i episztemé-fogalomban még tételezett autonómiát kérdőjelezze meg, hogy kivezessen a diskurzus belsejéből és kijelölje azt a pontot, amelyről az értelmezhető, magyarázható, tudományosan tárgyalható.

Luhmann rendszerelméleti művészetértelmezése szempontjából az autonómia elsődleges értelme nélkülözhetetlen. A rendszer autonómiája azonban nem jelent internalista olvasatot, szociális rendszerként ugyanis a műalkotás az őt körülvevő diskurzussal együtt válhat kutatás tárgyává. A szociális rendszerek működési módja ugyanis a kommunikáció. A Luhmann-féle elsődleges autonómiafogalom ugyanis lehetővé teszi, hogy egyszerre nyissuk ki az irodalmi mű társadalmi-értelmezői kontextusát, és tételezzük a mű és kontextusa közötti dialógust olyan rendszerként, amely önmagáról is tud és állít valamit. Amikor a dolgozat címében az irodalmi öntudat fogalmát használjuk, erre utalunk. Vizsgálatunk tárgya, hogy miként tekint magára az irodalom mint rendszer. Hogyan változnak az önmagáról alkotott fogalmai.

Az irodalom önmagára vonatkozó diskurzusát vizsgálva a korszakban elsősorban annak volumene szembeötlő. Az évtized alapvető elméleti műfaja a vita. A viták jelentős része magára a

kritikára vonatkozik Az irodalomkritika és az irodalomkritikáról szóló kritika kiemelt jelentőségét mutatja az a tény is, hogy a Magyar Szocialista Párt Központi Bizottsága a Kádár korszak első felében két dokumentumot is készített ebben a vonatkozásában: 1961-ben a *Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról.* szóló „téziseket”, 1972-ben pedig az *Az MSZMP központi bizottsága kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdésében* című számvetést. A két dokumentum nagyjából kijelöli vizsgálódásunk hatókörét, amely túlterjeszkedik az évtized tényleges határán. Az 1961-től 1972-ig tartó időszak elhatárolása irodalompolitikai megfontolásokból is jól megalapozható: ’61 végétől „konszolidálódott” az irodalmi élet, ekkor épült ki az Aczél-szisztéma, és utóbbi az 1972-es „visszakeményedésig” maradt érvényben.

2. a követett módszertan

Kutatásunk tematikus viszonylatban az irodalom és a szociológia határterületén helyezkedik el: az irodalomértelmezés kultúratudományos fordulatához kapcsolódva az irodalmi művek kontextusára, szűkebben az irodalmi műveket körülvevő értelmezői diskurzus természetére terjed ki. Nem vállalkozunk a korszak egészére kiterjedő történeti nagyelbeszélés megalkotására. Ehelyett három egymástól markánsan különböző területet választottunk ki, amelyek az irodalomértés egy-egy aspektusához kapcsolódnak.

Munkánkra igaz, amit Max Weber állít A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés objektivitása című tanulmányában. „A kulturális életnek – mondja Weber – [...] nem létezik tökéletesen »objektív«, ama különös és »egyoldalú« szempontoktól független tudományos elemzése, amelyek alapján – kimondottan vagy hallgatólagosan, tudatosan vagy tudattalanul – e jelenségeket kutatás tárgyává tesszük, elemezzük és bemutatásukkor tagoljuk”. Ebben az értelemben mi is vállaljuk egyoldalú szempontjainkat és az objektivitás hiányát. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a történelmi múlt és a társadalmi valóság csak efféle „ideáltipikus konstrukciókban” férhető hozzá, hogy a múlt megértése csak problémák közötti gondolati összefüggések megalkotásán keresztül lehetséges.

Mindhárom vizsgált diskurzus egy jól körülhatárolható szövegtörzset képez, amelyet intenzív elemzésnek, szoros olvasásnak vetünk alá. Az irodalmi rendszer működését, közelebről: az irodalmi öntudat szerkezetét vizsgáljuk tehát, az irodalomról szóló direkt vagy indirekt megnyilatkozásokat elemezzük és nem azokat a személyeket és csoportokat, akik részt vesznek az irodalomról szóló kommunikációban. Mindez nem jelenti azt, hogy ne tartanánk érvényesnek a politikai alapú vagy a személyes történetekből kiinduló értelmezéseket, hogy ne fogadjunk el a vizsgált korszaknak az elnyomás–felszabadulás vagy a kollaboráció–ellenállás dichotómiáiból kiinduló leírásait. Annyit állítunk csupán – és ez vizsgálódásunk axiómája –, hogy az általunk vizsgált időszakban, az 1960-as években rendelkezésre álltak azok az autonómiafeltételek, amelyek közepette legitim az irodalom rendszerként való értelmezése. Ez a korszak politikai és történeti viszonyainak vonatkozásában – amint Luhmann alapján fentebb bemutattuk – nem erős állítás. Azt vizsgáljuk a választott diskurzusokban, hogy miként változott az irodalmi művek befogadása akkor, amikor a korábban domináns marxista esztétika fokozatosan érvényét veszítette. A diskurzusok vizsgálatával nem célunk az 1960-as évek rendszeres értelmezéstörténetének megírása. Eltekintünk a kor legfontosabb esztétikai-irodalomelméleti műveinek elemzésétől. Ehelyett az irodalomról való gondolkodás „alulnézetét” vizsgáljuk meg. Ez nemcsak szabadon választott módszertani döntés, hanem a tárgy: a ’60-as évek is megköveteli ezt a nézőpontot. Az irodalomelmélet és esztétika „magaslatai” ugyanis sokkal erősebb kiadói szabályozás

hatálya alá estek. Másrészt pedig nem is váltak meghatározóvá nagy, irodalomelméleti-esztétikai narratívák ebben az időszakban. Az irodalomértést korábban szinte teljesen meghatározó lukácsi esztétika kései monumentális megfogalmazása is viszonylag visszhangtalan maradt, terméketlennek bizonyult. Mondhatjuk tehát, hogy ez az időszak egyébként is elméleti középpont nélküli. Ezt mutatja, hogy a '60-as évek tisztán elméleti diskurzusa – ne feledjük, ez a korszak a permanens irodalmi viták ideje – szintén erősen ideologizált volt – egyetérthetünk az ezeket leértékelő kijelentésekkel –, különösen az évtized első szakaszában, s a legkritikább esetben vezetett bármilyen „eredményre”.

Megközelítésünk számára sokkal kecsegtetőbb az irodalomkritikai diskurzus vizsgálata. Az irodalomkritika a hegémónnak nevezett irodalompolitikai térben nagy jelentőséget kapott, hiszen a túrt műveket a kritikai diskurzusnak kellett „elhelyeznie”, megfelelő bírálatban részesítenie. Ez az elhelyezés nem az egyes kritikákra, hanem az egy adott műről kibontakozó kritikai diskurzus egészére rótt kötelezettségeket. Tanulságos lehet tehát a diskurzusok áttekintése abból a szempontból, hogy milyen „passzív esztétikák” mutathatók ki belőlük.

3. az új eredmények

Az irodalomkritika a hegemónnak nevezett irodalompolitikai térben nagy jelentőséget kapott, hiszen a túrt műveket a kritikai diskurzusnak kellett „elhelyeznie”, megfelelő bírálatban részesítenie. Ez az elhelyezés nem az egyes kritikákra, hanem az egy adott műről kibontakozó kritikai diskurzus egészére rótt kötelezettségeket. Tanulságos lehet tehát a diskurzusok áttekintése abból a szempontból, hogy milyen „passzív esztétikák” mutathatók ki belőlük. A kritikai diskurzus diszpozícióváltozásai elemzéséhez két regény recepcióját foglaljuk össze. Fejes Endre *Rozsdatemetője* és Konrád György *A látogató* című műve azért indokolt választás, mert mindkettőt különösen nagy vita követte.

A Fejes-regényről kibontakozó kritikai diskurzus legfontosabb ideológiai-esztétikai elemei a referencialitás, az eszkatologikus szemléletmód és a pártos frazeológia. A recenziók a szocialista nyilvánosság természetes képviselőiként az ábrázolt regényvilág valóságviszonyait vizsgálják, s az azok mögötti szerzői célt keresik. Mivel az ábrázolt valóság negatív, így nyilván kell lennie egy elhallgatott szerzői célnak: ez pedig a változás sürgetése. Ez az ideológiai-esztétikai diszpozíció feszültségben áll azzal, hogy az elemzés számára a szerzői szándék elhallgatása és a hozzá kapcsolódó ironikus-szűkszavú elbeszélés mód nem negatívum, bár a stílusból fakadó hatás nem kap külön esztétikai értelmezést. Tehát az eddig

olvasott kritikák két síkon működnek: a megfelelő módon helyre teszik Fejes regényét, közben viszont – más elvek, más olvasási módok alapján – lelkesednek is érte. Ebből kiindulva kettős kritikai beállítódást állapíthatunk meg: élesen elválík az autentikus értelmezői munka és a zárványszerű, ahhoz szervesen nem illeszkedő esztétikai-ideológiai értékítélet.

A látogató kritikai recepciója alapján azt mondhatjuk, hogy sokat változott a kritika látens esztétikája a '60-as évek során. Az irodalmi mű viszonylagosan kikerült a politikum vonatkoztatási rendszeréből. Ezzel nem azt állítjuk, hogy ne lett volna politikai kontroll az irodalom fölött a teljes évtized folyamán, ennek ellenkezőjét a korszakról szóló irodalomtörténeti diskurzus részletesen feltárta. A kiválasztott két regény kritikai diskurzusának elemzése azonban arra enged következtetni, hogy a már megjelent regényt a kritika egyre kevésbé a mozgósításvü értelmezési keretben helyezi el.

A két diskurzus különbsége arra világít rá, hogy *A látogató* körül erősebb az értelmezői közösség. Átalakult a nyugati hatásokhoz való viszony is, *A látogató*nál már nem volt probléma, nem vont maga után már önmagában elmarasztalást az a tény, hogy bizonyos a regény külföldi regénypoétikai trendeket követ. Ugyanígy említhetjük, hogy a szerzői szándék keresése érvénytelenné válik. Ez a felvetés – mit akart Fejes a Hábetlerekkel? – a *Rozsdatemető* diskurzusának egyik legerősebb toposza volt. Konrádnál nyomát sem találjuk ennek a mérlegelésnek, holott a bemutatott alakok valóban kritikai attitűdöt gerjeszthetnek a társadalommal szemben.

Fontos továbbá megállapítani, hogy *A látogató* diskurzusából hiányzik a filozófiai jellegű kérdésfeltevés. Hermann Istvánnak a totalitás kategóriájára épített negatív értékítéletű tanulmánya ténylegesen elvi-esztétikai szempontok alapján közelítette meg és bírálta Fejes művét. *A látogatóról* szóló elemzésekben viszont a filozófiai belátások – például Fehér Ferencnél a marxista jogelméletre vonatkozó fejtegetések – a regénynek alárendelve szerepelnek, a műtapasztalat esztétikai vonatkozásában nyerik el helyüket. Nem hordoznak a műértelmezést meghatározó konstrukciós funkciót. Rögzíthetjük tehát, hogy az évtized során a műértelmezést meghatározó marxista alakzatok háttérbe szorultak. A hatalmi pozícióból megszólaló kritikák a diskurzus peremére kerültek, a kritikai diskurzusok egyre inkább elválasztották a szöveget a társadalmi valóságvonatkozásoktól, fokozatosan vesztettek érvényükből a szerző szándékát és a mű által közölt üzenet társadalmi hatását vizsgáló olvasatok.

A második fejezet az 1972-es *Állásfoglalás*hoz kapcsolódik. Az *Állásfoglalás* hosszú előkészületek után született meg. Az MSZMP KB az irodalmi élet minden fontosabb fórumát (folyóiratok, egyetemek, akadémia) felkérte, hogy belső munkaanyag formájában fejtse ki a kritika helyzetével kapcsolatos nézeteit. A beérkezett anyagok nagy terjedelmű gyűjteményét őrzi a Magyar Országos Levéltár. Ez a korpusz a kritikáról szóló nem nyilvános diskurzusokba ad betekintést. Az *Állásfoglalás* 1972 szeptemberére készült el, a vizsgált iratok az azt megelőző másfél éves periódusból, tehát az általunk vizsgált időszak legvégéről származnak.

A diskurzus elemzésekor az alábbi vezérmotívumokat különítettük el. Az elméleti hiányosságok jelzése annak tudatosítása, hogy az irodalomkritika elméleti bázisa problematikussá vált. Az elmélettel kapcsolatos problémák érzékelése a korszak irodalmi, metakritikai vitáinak egyik vezérmotívuma, a két vizsgált kritikai diskurzusban is meghatározó volt. Az évtized végére visszaszorult a szövegelemzésből a marxista társadalomelmélet. Még *A látogató* kritikáinál is azt láttuk – akár Fehér Ferenc művéénél –, hogy az elmélet egyre szerveslenebbül kapcsolódik a szövegértelmezéshez.

A „népiek” és „urbánusok” szembenállásának rögzítése a második vezérmotívum. Számunkra inkább az a kérdés, hogy mennyiben járt ez a szembenállás elméleti következményekkel. Az Írószövetség összefoglalója a szembenállás kérdését a kritika elméleti megalapozottságának témakörében említi. Látjuk, hogy mégsem elméleti szembenállásról szól, hanem szövegolvasási preferenciák mentén határozza meg a „kozmpolitizmust” – már ez az elnevezés sem egy koherens elméleti megközelítést körvonalaz, hanem értékválasztási reflexeket. Maga Lukács György is vitatható irodalmi preferenciái miatt lesz bírálat tárgya.

Minden körben, minden megszólalási módban visszatérő motívum az *Állásfoglalás* előkészítésében részt vevő szakemberek számára a tömegkultúra kérdése. Az a probléma, hogy miként

A harmadik fejezet tárgya a strukturalizmus magyarországi megjelenése. Ebben a monumentális szövegtörzsben azokat a cikkeket helyeztük vizsgálatunk középpontjába, amelyek a strukturalizmust értékelték, valamint a strukturalizmus és a

marxizmus integrálhatóságának kérdését vetették fel. Azt vizsgáltuk, hogy miként alakította át a strukturalizmus és annak marxista „integrációja” az irodalmi rendszer öntudatát, azaz a műértelmezést és az irodalomról való gondolkodást.

A strukturalizmus magyarországi megjelenése betetőzte a dezideológia folyamatát. A strukturalizmusból inspirálódó műelemzések a szöveg belső viszonyaira, kvantifikálható aspektusaira fordították a figyelmet. A strukturalizmus marxista integrációjára vonatkozó törekvés pedig a strukturalizmussal az elemzés módszerbeli sokrétűségét kívánta gazdagítani a marxista esztétika belátásait egyre inkább a puszta ornamentika státuszába szorítva. Az pedig, hogy az *Állásfoglalással* elvi döntés született a strukturalizmus integrálhatatlanságáról, még inkább a szövegimmanens olvasatok térnyerését segítette elő, hiszen eleve elfordította a figyelmet a konfliktuózus elméleti keretekről.

Összességében tehát azt látjuk, hogy az 1956 előtt ideológiai alapú műértés visszaszorult, az irodalomértelmezést meghatározó ideologikus konstellációk összeomlottak. Ezzel összefüggésben az irodalom közösségi jellege a kritika nézőpontjából érdektelenné vált, a művek értelmezése nem kereste többé a mű „célját”, „mondanivalóját”, „üzenetét”. A kritika már az 1960-as években egyre inkább dekontextualizálja a művet, érdeklődése a megalkotottság mikéntjére irányul. Az irodalom elszakad a politikától, de így el kell szakadnia a „valóságtól” és a közösségtől is.

4. a témában végzett publikációs tevékenység

Félreértett strukturalizmus? Roland Barthes és a magyar hatvanas évek = ÁDÁM Anikó, RADVÁNSZKY Anikó szerk. *A szöveg kijáratai*. Tanulmányok Roland Barthes-ról, Bp., Kijárat, 2019, 16–35. [tanulmány]

ANGYALOSI Gergely, *Barthes és Magyarország = Uo.*, 9–15. [fordítás]

A látható és ami mögötte van. KAPITÁNY Ágnes, KAPITÁNY Gábor: Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón - és utána = Új Jel-kép, 2018/3, 129-131. [recenzió]

„*Aki nincs ellenünk*”. A hegemonista irodalmi nyilvánosságról [konferenciaelőadás, elhangzott a *Kölcsönhatások – Irodalmi szövegek történeti kontextusban* című konferencián 2018. november 9-én.]